

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 4 Sayı: 18

Volume: 4 Issue: 18

Yaz 2011

Summer 2011

SAMSUN'DA TÛTÛN ÜRETİMİ (1788-1919)

"TOBACCO PRODUCTION IN SAMSUN (1788-1919)"

Mehmet Yavuz ERLER*

Kerim EDİNSEL **

Özet

Osmanlı Devletinin idari taksimatına göre Trabzon Vilayeti sınırları içinde yer alan Samsun yöresinde gerçekleştirilen tütün tarımı makalenin ana temasını oluşturmaktadır. Tütün tarımı, çiftçi ve devlet arasında gerçekleşen münasebetleri irdeleyen makalede arşiv kaynaklarına dayalı bölgesel bir çalışma ortaya konulmuştur. Küresel sermayenin bir ürünü olan Samsun Sigara Fabrikası, Osmanlı Devleti ve Tütün üreticisi küçük burjuvanın çıkar çatışmalarını konu edinen makale devrin belgelerinin gözünden taşra tarihine yeni bir yorum getirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Samsun, Fabrika, Tütün Tarımı, Tütün Sermayedarları, Osmanlı Devleti.

Abstract

The main point of the article is tobacco cultivation in the Samsun district within the borders of Trabzon province according to the Ottoman administrable division. The local study, based up on the archival sources is put forward with the article, criticizing the collaboration of Tobacco cultivation, farmers and state. The article, subjected the beneficiary rivals between the tobacco factory which was the reason of global capital investments in Ottoman State and little bourgeoisie of tobacco cultivator brings a new historical interpretation to the rural studies from the angle of the manuscripts.

Key Words: Samsun, Factory, Tobacco Cultivation, Tobacco Investors, Ottoman State.

1. Osmanlı Coğrafyası'nda Tütün ve Tütün Üretiminin Samsun'a Yönelişi

Peçevi Tarihi tütünün İngilizler tarafından rutubetten ileri gelen bazı hastalıkların tedavisi amacıyla Osmanlı topraklarına getirildiğinden bahseder. Ne var ki bazı tarihi belgelerde yer alan ifadelerden tütünün Osmanlı topraklarına bir tür keyif verici madde olarak 1598'de giriş yaptığı kayıtlandırılmıştır (Yılmaz, 2003: 11). Mısırdan 1605 yıllarında Suriye'ye sıçrayan "nargile" kültürü, tütünün Osmanlı coğrafyasında yaygın olarak kullanım şekli oluşturmaktaydı. Nargile kültürü çok geçmeden İstanbul kahve-hanelerini etkisi altına aldı

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

** Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölüm Başkanı.

(Shaw, 1983b: 140). İstanbul'daki tütün tüketimi tiryakilerin kademeli artışı ile birlikte yükseliş kaydetti (Shaw, 1983a: 273). Osmanlıda 1614 yılında Sultan I. Ahmet devrinde Manisa ve Biga yöresinde tütünün ekimi ve ülke genelinde içimine yönelik yasağın uygulanması, ihtiyaca binaen Osmanlı topraklarında tütünün üretimine başlandığını kanıtlamaktadır (Yılmaz, 2003: 15). Tiryakilerin ihtiyaç duyduğu tütünün yüksek meblağlar verilerek dışarıdan getirilmesi yerine XVII. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı topraklarında İstanbul'a yakın bölgelerde üretimine başlandı. Osmanlı Devleti'nde 1860 yılında tüm yabancı tütün yaprağı ithali Osmanlı tütün üreticisini korumak amaçlı yasaklandı. Bu yasa piyasa taleplerine cevap vermede zorluklar oluşturduğundan, 1867 yılında bazı değişikliklere uğradı. Ancak yine de tütün üretmek isteyen çiftçi devletten izin almak zorundaydı. 1873 yılında ise piyasadaki tütün talebinin karşılanabilmesi için Tütün Yasası değiştirilerek, çiftçinin izin almaksızın tütün üretmesi olanaklı hale getirildi (Shaw, 1983b: 140). İstanbul'daki tütün tiryakilerinin ihtiyaçlarını temin amacıyla İzmir ve Selanik'teki tarım arazisi ilk etapta değerlendirilen önemli üretim merkezleri olarak bilinir. Özellikle 1883 yılında Osmanlı topraklarındaki birkaç tütün işleyen merkezden birisi olan Selanik'te açılan tütün fabrikasında günde 10.000 sigaralık bir üretim gerçekleştirilmeye başlanmıştı (Veinstein, 1993: 194).

Samsun yöresi ve bağlantılı olduğu bölge yerleşkeleri (Sivas, Yozgat, Tokat, Amasya ve Çorum) başlangıçta tütün tüketen bir konuma sahipti. Özellikle 1767 yılına ait bir belgede Selanik bölgesinde yetişen tütünlerin gemilerle Samsun gümrüğüne nakledildiği ve buradan da Sivas ve Tokat pazarlarına yollandığı tespit edilmiştir.¹ Ancak Selanik tütünün başta İstanbul, Avusturya ve İtalya tarafından rağbet gördüğü için Samsun ve civar yerleşkeler tütünün artan piyasa ve nakliye fiyatları nedeniyle Selanik'ten almakta güçlük çekmeye başladılar. Böylelikle Samsun ve civar yerleşkeler kendi tütünlerini üreterek maliyeti azaltma yoluna gittiler. Yöre çiftçilerinin tütün üretme talepleri neticesinde devletten onay çıktı ve üretim alanları belirlendi. Bu kapsamda Samsun yöresinde 1788 yılında tütün üretimi için arazi tespit ve tasnif çalışmaları yapılmıştır.² Zaman içinde Samsun'da tütün üretiminin artış kaydettiği ve İstanbul pazarlarına yöneldiği tahmin edilmektedir. Elde edilen belgeler doğrultusunda ilk defa 1835 yılında Samsun ve Bafra'dan elde edilen tütünün doğrudan İstanbul pazarına gemilerle gönderildiği belirlenmiştir. Ayrıca Samsun'da yetişen tütünün 1835 yılından itibaren İstanbul pazarının yanı sıra İngiliz ve Avusturyalı tüccarlar aracılığıyla yabancı pazarlara da aktarıldığı anlaşılmaktadır.³ Bafra ve Samsun tütünlerinin yabancı pazarlarda rağbet görmesi üzerine devlet tarafından 1839 yılında tütün ihracatına yönelik vergilerin tahsis edildiği belirlenmiştir.⁴ Samsun tütününün dış pazarlarca tercih edilmesinin en belirgin nedeni, açık rengi ve iyi içimli bir tadının olmasından kaynaklanmaktaydı. Bu tütün kalitesi sigara imalatında aranan ölçütlere uygun bulunmaktaydı. Samsun tütününün sigara üretimi için uygunluğu, yurt dışındaki sigara üreticilerinin de ilgisini çekmiştir.⁵

Samsun; tütün üretiminin yanı sıra civar yerleşkeleriyle birlikte tütün tüketen bir konuma da sahipti. Özellikle 1909 yılında her caddede birkaç yardada bir yer alan kahvehaneler, Samsun erkeklerinin neredeyse tamamının kahve içip sigara tütürdükleri mekânlar olarak, seyyahların dikkatini çekmekteydi. Ancak Samsun tütün pazarında "nargile"nin kullanılmaması ve tütün tüketiminin sigara şeklinde gerçekleşmesi; bu vilayette diğer Osmanlı şehirlerinden farklı bir tütün tüketimi anlayışı olduğunu göstermektedir.⁶

¹ BOA., Cevdet İktisat (C.İKT.S.), Dosya No: 3, Gömlek No: 141, 28 C. 1181 (H.).

² "İstanbul, Kütahya ve Sultan önüne tabi kazalarda tütün çiftçisinin, ekim yapacağı tarlaların belirlenmesi..."BOA., Cevdet Maliye (C.ML.), Dosya No: 675, Gömlek No: 27687, 11 Za. 1203 (H.).

³ BOA., Maliyeden Müdevver Defter (MAD.d.), Defter No: 9680, 1251 (H.).

⁴ BOA., Cevdet Maliye (C.ML.), Dosya No: 627, Gömlek No: 25794, 29 Z. 1255 (H.).

⁵ Aaround The Black Sea, The Country Life Pres, Garden City, New-York, 1910, s. 14-15.

⁶ Aaround The Black Sea, The Country Life Pres, Garden City, New-York, 1910, s. 14-15.

2. Samsun'da Tütün Üretimine Gelişimi ve Tütün Üreticilerinin Sosyokültürel Özellikleri ve Etkileşimleri

Samsun'da tütün yetiştiriciliğinde öncelikli olarak Hıristiyanların istihdam edildikleri anlaşılmaktadır. Bafra'da yer alan Rum ve Ermeni mahalleleri ile Bafra kırsalındaki Rum ve Ermeni köyleri yöredeki tütün üretiminin öncüleri olmuştur. Samsun kaza merkezine hem civar olan Hıristiyan köyleri ile Maden Kabı Kazası Hıristiyanlarının da tütün üretiminde öncü çiftçiler olduğu anlaşılmaktadır.

Samsun kırsalında tütün üretimi yapan Hıristiyan köyler, zamanla bu köylere komşu Müslüman yerleşkelerini etkilemeye başlamıştır. Tütün üretiminin her tür arazi şartlarında ve özellikle verimsiz alanlarda gerçekleştirilebilen karlı bir iş olması, Müslüman çiftçilerin de zaman içinde dikkatini çekecektir. Ancak tütün ekimi işini öğretecek olan çiftçilerin Hıristiyan köylüler olması bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. Her şeyden önce tütün ekimini öğrenen Hıristiyan çiftçiler bu karlı işi Müslüman komşularıyla paylaşmakta isteksizdirler. Tütünün hem üretim hem de ticareti aşamasındaki Hıristiyanlar en azından ticareti kısmında Müslümanlarla iş yükünü paylaşma yoluna gitmişlerdi. Müslüman çiftçiler ise başlangıçta tütün üretiminin ağır iş yükünü taşımak yerine, tütün ticareti ile daha yakından ilgilenmişlerdir. Tespit ettiğimiz kayıtlardaki "tütüncü" lakabı, tütün ticareti yapanlar için kullanılmaktadır. Ayvacık Kazası kırsalında yer alan Hıristiyan çiftçi yerleşimi Derbend Oymağında yer alan Tütüncü oğlu ailesi 1837 yılında Hıristiyanların tütün üretiminin yanı sıra tütün ticaretini de yürüttükleri ve bu durumu aile adlarına yansıttıkları belirlenmiştir (Erler, 2009: 185). Tütüncü lakabı sadece bu işin ticaretini ya da üretimini yapan Hıristiyan ailelerde değil 19. Yüzyıl ortalarından itibaren Müslüman ailelerde de yaygın olarak kullanılmaktaydı.

Osmanlı Samsun'unda tütün ekimi ve üretiminde Müslüman çiftçilerin yetersiz ve gerekli zirai bilgi birikiminden yoksun olduğu iddia edilebilir. Elde edilen bazı belgeler bu iddianın gerçekliğini desteklemektedir. Özellikle 1868-1869 seneleri içerisinde Samsun ve Bafra kırsalında tütün üreticiliği ile uğraşan Hıristiyanların Rusya sınırları içinde yer alan Batum'a gitmeleri ile tütün üretiminin bu bölgelerde de yapılmaya başladığı tespit edilmiştir. Göç eden bazı tütün üreticisi Hıristiyanların uygun ortam bulamadıkları için geri dönüş taleplerine ise Osmanlı devletinin sıcak baktığı belirlenmiştir. Samsun'dan göç eden ve birkaç ay sonra topraklarına dönmek isteyen Muğamlı köyünden Tütüncü Nikola ve ailesi bu kapsamda verilebilecek en güzel örnektir. Yine Samsun ve Bafra kırsalında tütün yetiştiriciliği yapan Selamaleyk, Uruncak, Boyalı, Azay, El-Davud ve Kızıl Göl köyünden göç edenlerden 50 kadar Hıristiyan tütün üreticisinin topraklarına geri dönüş talebi de bu kapsamda değerlendirilebilir.⁷ Yine de Rusya'da bulunan Gürcistan topraklarında tütün üretiminin bir anda değil zamanla artış kaydettiği tahmin edilmektedir. Tütün üretim tekniklerinin en azından 1890 yıllarına kadar Osmanlıya sınır olan Rusya'da, bilinmeyenlerle dolu bir muamma olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle Samsun kırsalından Rusya'ya göç eden Rumların tütün üretim tekniklerini buralarda yaymaları ve üretimi artırmaları Osmanlı resmi kaynaklarına da yansımıştır.⁸

Samsun'da tütün üretimini tekellerinde tutan Hıristiyan çiftçilerin bu alandaki yalnızlıkları ve rakipsizlikleri 1865 yılı itibariyle değişmeye başlamıştır. Osmanlı hâkimiyeti altında bulunan Batı Kafkasya'dan başlayan Müslüman göçlerinin yönlendiği önemli merkezlerden biri olan Samsun, Bafra, Çarşamba ve Kavak kırsalı bu değişimin habercileri olmuştur. Batı Kafkasyalı Çerkez, Gürcü ve Nogay grupları ile birlikte Kırım bölgesinden Samsun'a ulaşan Kırım Tatarları⁹ kırsal alandaki verimsiz alanlara yerleştirilmişlerdir.

⁷ BOA., İrade Dahiliye, Nr. 13988, 1285 (H.)

⁸ BOA., Y.EE..., Dosya No: 109, Gömlek No: 21, 10 Ca. 1308 (H.)

⁹ "Gerçekte Kırım Tatarları 1856 sonrasında Samsun'a göç etmişlerdir. Samsun'a 1856-1865 tarihleri arasında gelen Kırım Tatarları, Samsun kaza merkezine yakın Mert Irmağı boyunda ve Çiftlik muntkasında istihdam edilmişlerdir.

Genellikle bataklık, taşlık ya da çorak olan bu alanlar yöre sakinlerinin ellerinde tuttıkları verimli tarım arazilerinden çok daha kötü bir görüntü oluşturmaktaydı. Batı Kafkasyalı ve Kırsal göçmenlerin yerleştirildikleri Samsun merkezine yakın alanlar ile Kavak, Çarşamba ve Bafra kırsalında bulunan bataklık, ormanlık, çorak ve taşlık yerlerde kalanların değişik tarım ürünlerine yöneldikleri tahmin edilmektedir. Göçmenler yerleştirildikleri alanlarda değişik tarımsal üretim modelleri uygulamış ancak, bunların pek çoğu tütün üretimi kadar verimli olamamıştır. Batı Kafkasya'dan gelerek tarımsal bir uğraşla geçimlerini sağlayan insanların önemli birçoğu tütün üretimini kendilerine verilen verimsiz arazilerde üretilebilecek en uygun ve karlı bir iş olarak tercih etmişlerdir.¹⁰ Samsun'da tütün üretiminde bulunan yerli Hıristiyanların Batı Kafkasya'dan gelen göçmenlerle bu ürünün üretimindeki hassas teknik noktaları paylaşmada bir sakınca görmedikleri anlaşılmaktadır.

Hububat ve sebze üretimi için kullanılan verimli ve sulak arazinin yerli Müslüman halkın elinde bulunması, tütün üretiminin yerli Hıristiyan veya göçle gelen Müslüman halk tarafından yapılmasının ana nedenlerinden biri olabilir. Samsun ve kırsalındaki taşlık ve verimsiz araziye sahip yerli Hıristiyanlarla 1865 sonrası nüfus yapısına dâhil olan Kafkasyalı göçmenlerin eline geçen aynı türdeki arazi yapısı, farklı kavrayış ve rasyonalitelere sahip olduğu varsayılan bu iki sosyal grubun, tütün üretimi gibi ortak bir üretim modelinde birleşmelerine yol açmıştır. Kafkasyalı Müslümanların özellikle 1865 yılından itibaren Samsun'a kitlesel göçleri, Samsun'da 1880 yılına kadar nüfus artışına neden olmuş, bu yıllardaki tütün üretiminin artışı, nüfus artışı ile bağlantılı olarak değerlendirilmiştir. Samsundaki yerli Müslümanların ise tütün tarımının karlılığını ancak 1883-1887'de kurulan Reji Fabrikası sonrasında keşfettikleri varsayılmaktadır.

Başlangıçta Samsun tütününün uluslar arası pazarlarda tanıtımı işinin devlet tarafından üstlenildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı devlet yetkilisi Rüstem Bey'in Samsun tütününü ile ilgili hazırladığı tanıtım raporu, 1863 yılında İtalya Maliye Bakanına iletilmişti¹¹. Giderek devletin sorumluluğunun yörede yetişen tütünün tanıtımı ile sınırlı olmadığı görüşü ağırlık kazanmaktadır. Devlet artık aynı zamanda üreticinin ve tütün üretiminin gelişmesi içinde bazı öncü uygulamalar gerçekleştirmektedir. Örneğin 1898 yılında Samsun Ticaret Odası ve Kaza Meclisinden bilgi alınarak yörede yetişen tütünün kalitesinin korunması için gerekli tedbirlerin alınması talep edilmiştir. Bu doğrultuda gerçekleştirilen incelemelerle Samsun tütününün yurt dışında oluşan kalite imajının korunması ve çiftçinin kaliteli tütün üretimi konusunda bilgilendirilmesi yönünde tespitlerde bulunulmuştur¹². Samsun'daki çiftçinin teknik donanım ve bilgi açısından takviyesi Canik Çiftçi Cemiyeti tarafından 1906 yılında giderilmeye çalışılmıştır¹³. Ancak 1910 yılı itibarıyla Samsun tütün çiftçisinin tarımsal üretim için yeterli bilgi ve teknik donanımına sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Amerikalı Tütün şirketi temsilcilerinin tespitine göre; Samsun'da tütün üretimi yapan çiftçi, Kübalı tütün üreticileri kadar ürününe ilgi göstermiş olsa Samsun'da ki tütün üretimi rahatlıkla iki katına çıkacak potansiyele sahip bulunmaktadır¹⁴. Samsundaki üreticinin karşılaştığı sorunlar elde edilen ürünün verimliliğini kısıtlamış olsa gerektir. Özellikle Reji'ye karşı çiftçinin sorumlulukları bazı sorunları da beraberinde getirmiştir. Her şeyden önce tütününü Rejiye satmaya mecbur tutulan çiftçi, Reji tarafından kabul edilmeyen tütününü yine Reji'nin kontrolünde ve vergi vererek (11,5%) tüccara satabilmekteydi. Hâlbuki tüccar köydeki üreticinin yanına giderek daha uygun

Ancak 1865 sonrası göç eden Kırım Tatarları verimsiz alanlara yönlendirilmişlerdir." Mehmet Yavuz Erler, "Karadeniz'de Avrupai Bir Kent: Samsun (1865-1875)", Karadeniz Tarihi Sempozyumu, C.I, Trabzon 2007, ss. 541-569.

¹⁰ "Tarımsal alanda tutunamayan Kafkasyalı göçmenlerin bir kısmı silah üretiminde bir kısmı da hayvancılıkla geçinebilmek için daha iç komşu vilayet ve kaza merkezlerine yönelik bir iç göçe neden olmuşlardır." Mehmet Yavuz Erler, "Karadeniz'de Avrupai Bir Kent: Samsun (1865-1875)", Karadeniz Tarihi Sempozyumu, C.I, Trabzon 2007, ss. 541-569. Ayrıca Vezirköprü kırsalında bulunan verimsiz arazi üzerinde tütün üretimi gerçekleştirilmekteydi. Bkz. Kemalettin Şahin, Vezirköprü Yöresinin Zirai Faaliyetleriyle İklim Koşulları Arasındaki İlişkiler, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek lisans tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1994, ss. 92-99.

¹¹ BOA., HR.TO., Dosya No:101, Gömlek No: 7, 19.2.1863.

¹² BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 2157, Gömlek No: 40, 316 (H.)

¹³ Aks-ı Seda, 1324 (H.), s.1.

¹⁴ Around The Black Sea, The Country Life Press, Garden City, New-York, 1910, s. 14-15.

bir fiyatla tütün satın alabilmekteydi. Bu durum ise yasadışı kabul edildiğinden kaçakçılık olarak yasal takibe uğramaktaydı. Samsun'da üretilen tütünün birinci ve üçüncü sınıfını oluşturan 35%'lik bölümü Rusya'ya satılmaktaydı. Tütünün dördüncü sınıfını oluşturan 20%'lik bölümü Osmanlı Devlet kurumlarına yani orduya tahsis edilmişti. Samsun'daki 5 beşinci sınıf tütün 10 % üretilmekte ve Marsiglia'ya gönderilmekteydi. Üretilen altıncı sınıf tütünün miktarı 5% idi ve Mısra yollanmaktaydı. Samsun'da ki yedinci sınıf tütün 10% oranında üretilmekte ve Londra'ya satılmaktaydı. Sekizinci sınıf üretilen 7% 'lik tütün ise, Bremen'e gitmekteydi. Dokuzuncu sınıf olarak üretimi yapılan 13%'lük tütün ise, Osmanlı iç pazarına dağıtılmaktaydı¹⁵.

Samsun şehrinde gerçekleştirilen tütün üretimi miktarı elde edilen veriler doğrultusunda şu şekilde tespit edilebilmiştir. Samsunda 1857 yılında 36.883 kıyye tütün üretilmiştir¹⁶. Bunu izleyen 1862 yılında ise 16 yük 88.740 kuruşluk tütün ürünü elde edilmiştir¹⁷. Samsun'da 1903 yılına ait verilere göre yaklaşık 5.000.000 kilo tütün üretilmiştir. Samsun'da üretilen tütünün en kalitelisi olan küçük yapraklı, açık kırmızı ve hafif aromalı olanı Hristiyan nüfusun yoğun olduğu Maden Kabı kazasında üretilmektedir. Maden Kabı Kazasında 1903 yılı verilerine göre 100.000 kilo birinci sınıf tütün üretilmiştir. Samsunlu tütün üreticisinin ürettiği ikinci sınıf tütün ise, küçük yapraklı ve çok açık kırmızı renkli Dere tütünüdür. Samsunlu tütüncüler Dere tütününden 1903 yılında 200.000 kilo üretmişlerdir. Dere tütünü ile aynı kalite ve özelliklere sahip olan Çinik tütünü ise, 1903 yılında 150.000 kilo üretilmiştir. Çinik bölgesinde ayrıca orta sınıf, orta boy ya da büyük boy yaprak, kırmızı renkli ve keskin kokulu bir tür olan tütünden 350.000 kilo üretilmiştir. Çinik bölgesinde yer alan dağlık alanda ise, benzer türden üründen 700.000 kilo üretilmiştir. Dere ve Çinik yerleşkeleri Mert Irmağı üzerinde yer almaktadır. Osmanlı devrinde Mert Irmağının her iki yanını çevreleyen köylerde Hristiyanların oturdukları belirlenmiştir. Bafra yöresinde ise, keskin kokulu, kırmızı, orta boylu yapraklı, hoş tadı olan ve esnek yapraklı bir tütün üretilmektedir. Bafra üreticisi 1903 yılında 200.000 kiloluk bir üretim gerçekleştirmiştir. Alaçam'da ise, adi tütün üretilir. Ancak bu tütünün Bafra ve Samsun tütünün harmanlanmış karışımını sarmada kullanıldığı belirlenmiştir. Bu durum 1903 yılında Samsun'da sigaradan çok "puro" imal edildiğini kanıtlar. Samsun'a bağlı Alaçam Kazasında ise, 1903 yılında 800.000 kilo tütün üretildiği anlaşılmaktadır¹⁸. Samsunda tütün üretimi 1905 yılında yıllık 13.000.000 kiloya ulaşmıştır¹⁹.

3. Yabancı Sermaye'nin Tütün Pazarına Girişi, Aracı/Ayarlayıcı Devlet, Tüccarların Oluşumu, Üreticiler ve Direniş Rasyonaliteleri

Üretim Artışı, Yerli Tüccarların ve Yabancı Alıcıların Ortaya Çıkışı, İstanbul-Samsun İlişkisi

Samsun'da üretilen tütünün pazarlanması aşamasında bir tüccar kitlesinin varlığı dikkat çekmektedir. Tütün üretiminin oluştuğu 1835 yılına takip eden 1837 yılında yalnızca bir tütün tüccarı tespit edilirken ilerleyen süre zarfında bunların sayılarında dikkate değer bir artış olduğu anlaşılmaktadır (Erlor, 2009: 185). Samsunda üretilen tütünün çoğunlukla Avusturya, İngiltere ve Fransız tüccarlar tarafından 1851 yılına kadar üreticiden doğrudan alındığı anlaşılmaktadır. Ancak 1851 sonrasında yerli tütün tüccarlarının da devreye girerek bir tür

¹⁵ Lamberto Vanutelli, In Anatolia. Rendiconto di una missione di geografia commerciale inviata dalla Societa Geografica Italiana, Roma, Societa Geografica Italiana, 1905, vol.1, s.108-115.

¹⁶ BOA., Anadolu Muhasebesi Tütün Defteri, Genel No: 4517, Özel No: 53, 1274 (H.)

¹⁷ BOA., İrade Meclis-i Vala (İ.MVL.), Nr. 21900, 1279 (H.)

¹⁸ Lamberto Vanutelli, In Anatolia. Rendiconto di una missione di geografia commerciale inviata dalla Societa Geografica Italiana, Roma, Societa Geografica Italiana, 1905, vol.1, s.108-115.

¹⁹ "Tütün ziraatı pek mütevezi olup vilayet halkının başlıca medar-ı servetidir. Bafra ve Akçaabad kazalarında ziyade miktarda pek nefis tütün hasil olup harice ve hassaten Mısra fûruht olunur. Sarfiyat-ı mahalliye çıktıktan sonra vilayetten senevi 1200.000 lira kıymetinde 13 milyon kilo tütün ihraç edilmektedir." Tüccar zade İbrahim Hilmi, Memalik-i Osmaniye Cep Atlası, Bab-ı Ali, 1323, s. 143-144.

aracılık yaptıkları iddia edilebilir.²⁰ Yabancı tüccarların doğrudan üreticiden alım yerine tütün tüccarı araçlarda biriken tütünü almalarının daha avantajlı olduğu anlaşılmaktadır. Yabancı tüccarların özellikle 1853–1856 sonrasında Samsun İskeleyine uğramak yerine yörede sayıları artan tütün tüccarlarının ellerinde biriken tütün balyalarını İstanbul'daki toptancı merkezlerine yönlendirdikleri tespit edilmiştir. Samsun'da 1857 yılında tütün tüccarı olarak üreticiden tütün alıp İstanbul'daki bağlantı noktası olan tütün toptancılarına yollayanların isim ve gönderdikleri ürün miktarı Tablo: 1'de gösterilmektedir.²¹ Bu verilere göre; Samsun kazasında 1857 yılı içinde en çok tütün ticareti yapan şahsın 10.688 kıyyelik tütünü olduğu anlaşılmaktadır.²² Onu takip eden Hacı Agop isimli tütün tüccarının kazanımı ise 4.705 kıyye olarak belirlenmiştir. Samsun'da bulunan tütün tüccarlarından bazılarının Kayseri, Niksar, Gümüşhacıköy ve Trabzonlu oldukları belirlenmiştir. Bu durum tütün ticaretinin, birikimini değerlendirmek isteyen farklı şehirlerin sermayedarlarını Samsun'a cezp ettiği şeklinde değerlendirilmiştir. Samsun yöresinden İstanbul'a tütün sevk eden 14 Hıristiyan ile 10 Müslüman tüccar tespit edilmiştir. İstanbul'da ise Samsun'dan gelen tütünleri alan 9 Müslüman ile 9 Hıristiyan toptancı bulunmaktadır. Samsun tütün tüccarı olan üç kişinin ise tütünlerini her hangi bir toptancıya teslim etmeden doğrudan kendilerinin İstanbul'a götürerek pazarladıkları anlaşılmaktadır. İstanbul'da Samsunlu tütün tüccarlarından alım yapan Tatyos ile Hacı Halil Ağa, Hüseyin Ağa ve Hasan Efendiler, en fazla ürünü alan toptancılar olarak tespit edilmişlerdir. Samsun-İstanbul bağlantılı bir diğer tespit ise; Samsunlu Hıristiyan tüccarların İstanbul'daki Hıristiyan, Müslümanların ise Müslüman tütün toptancılarıyla birlikte çalışmalarıdır.²³

Samsun'da 1852 yılında da yabancı tütün alıcılarının Konsolos vekilleri aracılığıyla alım işini sürdürdükleri belirlenmiştir. İngiltere Konsolos vekili olan Mr. Garacibu yardımcısı Avanos oğlu ile birlikte 9.300 kuruşluk alımı yapılan tütünü bir takım bürokratik sorunlar nedeniyle dışarı çıkarmada güçlük çekmiştir.²⁴ Bu tür bürokratik sorunlar nedeniyle yabancı alıcıların zamanla Samsun'da oluşan tütün tüccarlarından istifade etme yoluna giderek piyasadan çekilmeye başladıkları tahmin edilmektedir. Ancak 1909 yılındaki Amerikalı tütün alıcılarının Samsun'dan pazarlık yoluyla temin ettikleri 397.000 dolarlık tütünü ülkelerine sevk ettikleri tespit edilmiştir.²⁵ Bu durum yabancı tütün alıcılarının Samsun tütün tüccarlarına rağmen ürünü bizzat Samsun'dan alma yoluna gittikleri gerçeğini belirginleştirmektedir. Muhtemelen yabancı alıcılar Samsun tütün tüccarları ile yerinde pazarlık yapmak suretiyle İstanbul'da beliren araçlar nedeniyle yükselen fiyatları düşürmeye çalışmışlardır.

Samsun'daki tütün tüccarlarının ellerinde biriken tütünün depolanması ve pazarlanması amacıyla bir pazar yeri ile tütün ambarına gereksinim duydukları anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda 1866 yılında Samsun Karantina Hanesi yanına 10 arşınlık yollarla çevrelenen ve dört kapı ile içine girilebilen bir tütün çarşısı ile Gümrük Bürosu yapılmasına karar verilmiştir. Özellikle tüccarların kendi mağazalarında tütünleri denk işlemleri ile çiftçinin gelişi güzel pazar yerlerine getirdiği tütünün yıprandığı ve kötüleştiği yönündeki şikâyetlerin ortadan kalkacağı bildirilmiştir. Yapılması planlanan Tütün Çarşısı ve Gümrük Binasının yaklaşık 25.600 kese kuruşa mal olacağı anlaşılmaktadır. Ancak inşaat işlemlerinde kullanılacak taşın Ünye yerine Samsun'dan temin edilmesi halinde inşaat masraflarının azalabileceği de belirlenen bir diğer önemli gelişmedir.²⁶ Ancak inşaat çalışmalarının 1868 yılında başlatılabildiği ve 1869 yılında da tamamlandığı görülmektedir.²⁷

²⁰ BOA., MA.d., No: 9680, s. 26-27, 1268 (H.)

²¹ BOA., Anadolu Muhasebesi Tütün Defteri, Genel No: 4517, Özel No: 53, 1274 (H.)

²² Mevcut arşiv defterinde bu şahsın isminin olduğu hat yırtık olduğu için okunamamıştır. Bkz. BOA., Anadolu Muhasebesi Tütün Defteri, Genel No: 4517, Özel No: 53, 1274 (H.)

²³ "Mevcut tütün defterindeki veriler dikkate alındığında 1 denk tütünün yaklaşık 34 kıyye olarak değerlendirildiği belirlenmiştir" BOA., Anadolu Muhasebesi Tütün Defteri, Genel No: 4517, Özel No: 53, 1274 (H.)

²⁴ BOA., Hariciye Mektubi (HR.MKT.), Dosya No. 51, Gömlek No: 80, 1269 (H.)

²⁵ Around The Black Sea, The Country Life Press, Garden City, New-York, 1910, s. 15.

²⁶ BOA., Sadaret, Mektubi Mühime (A.MKT.MHM.), Dosya No: 364, Gömlek No: 18, 1283 (H.)

²⁷ BOA., A.MKT. MHM., Dosya No: 417, Gömlek No: 39, 4 Ca. 1285 (H.); İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD.), Dosya No: 17, Gömlek No: 728, 16 Ş. 1286 (H.)

Samsun'da üretilen tütün üzerinde uygulanan verginin açık artırma yoluyla ihalesi de karlı bir kazanç olanağı olarak değerlendirilmiştir. Bu doğrultuda Samsun Tütün Gümrüğüne ait olan tütün vergisinin 1847 ve daha önceki yıllarda Ahmet Aziz Beye ihale edildiği anlaşılmaktadır.²⁸ Samsun tütün gümrüğünün 1848-1849 yıllarında, İstabl-ı Amire Müdürlüğü payesine sahip olan Mehmet Ağa'ya ihale edildiği²⁹, 1854 yılında ise Halim Bey'e verildiği görülmektedir. 1854 yılı itibariyle Samsun'un Bafra, Alaçam ve Çarşamba kazalarında tütün üretimi yaygınlaşmıştır.³⁰ 1856 yılındaki ihaleyi ise, Kamil Efendi kazanmıştır.³¹ Ancak ihalesi yapılan tütün gümrüğünün alıcıları çoğunlukla İstanbul'daki sermayedarlardan oluşmaktadır. Ayrıca bir şekilde saray hizmetinde bulunan bu şahısların Samsun'da devletin alacağı tütün vergisini toplamakla yetkili kılındıkları ve bunun için de peşin ödemede buldukları anlaşılmaktadır. Ancak 1883 yılı itibariyle Samsun tütün vergisi üzerinde tasarruf hakkı elde eden Reji İdaresi³², yöredeki tütün üreticisi için yeni bir gelişimin habercisi olacaktır.

Devletin Artan Borçları ve Halkın Artan Vergileri, Yabancı Sermayenin Tütün Pazarına Girişi ve Reji İdaresi

Osmanlı Devletinin genel ekonomik yapısında yaşanan sorunlar nedeniyle sürekli artan kaynak gereksinimi, tütün için ödenen vergi kalemlerini de arttırarak kırsaldaki tütün üreticisini doğrudan etkilemekteydi. Devlete ait vergi gelirlerinin ihale ile Mültezimlere devri, kırsalda pek çok adaletsiz vergi toplanmasına neden olmakta ve üretici üzerindeki yoksulluğu daha da derinleştirmekteydi. Özellikle Hobart ile Foster'in 1861 yılında Osmanlı ekonomisine ilişkin hazırladıkları raporda "birçok erkek ve kadının tütün kullandığı ve buradaki vergi artışının önemli bir kazanım oluşturacağı belirtilmekteydi" (Kıray, 1993: 107). Özellikle bu dönemlerde tütün üzerinden "mastariye" adıyla vergi alındığı bilinir. Ayrıca tütün tüccarlarının elde ettikleri yüksek karlar nedeniyle 15 Ekim 1852 yılından itibaren devlete ait bazı değerli kâğıtların faizciler ve tütün tüccarları tarafından alım satımı yapılmıştı (Shaw, 1983b: 138). Bu durum tütün tüccarlarının artık Osmanlı Devletine kaynak aktaracak bir sermaye birikimine sahip olmaya başladıkları anlamına gelmektedir.

Osmanlı Devleti'nde ilk defa 1876 yılında Kamu Borçları İdaresi teşkil edilerek tütün vergisi ve diğer vergi kalemleri ile yabancı ülkelere olan borçların ödenmesi yoluna gidilmeye başlandı. Ekonomik sorunların ağırlaşması ve Batılı ülkelere olan borç meblağının artışı diğer vergi gelirleri ile birlikte tütün vergisinin de 1879'da Osmanlı Bankası'na devredilmesi sonucunu beraberinde getirdi (Shaw, 1983b: 241,275). Osmanlı Devleti ile alacaklısı olan Avrupalı Devletlerin 28 Mayıs 1883 tarihinde yayınladıkları Reji Şartnamesi, tütün üreticisi ve tüccarları açısından tütün pazarında yeni bir unsurunu daha devreye sokmuştu (Çamaş, 2006: 570). Osmanlı Devleti ile üretici ve tüccar arasına giren Mültezimlerin yerini bu defa Batılı şirket ve devlet yetkilileri Reji İdaresi adı altında devralmıştı.

Samsun'da Reji İdaresinin 1883 yılından itibaren faaliyet göstermeye başladığı anlaşılmaktadır. Samsun'da 1887 yılı itibariyle, Reji İdaresi Müdürü olan Mösyo Ayvanov ile çiftçi elinde bulunan tütünlere fiyat biçen Baş Mihmandar Trazafil ile yardımcısı Mihael bir takım sorunlara yol açacak uygulamalara sebebiyet vermişlerdir.³³ Öncelikle Reji Şartnamesi 1883 yılı sonrasında uygulamaya geçmiş olmasına rağmen, daha önceleri Osmanlı Bankası ve Duyun-u Umumiye İdaresi tarafından tahsil edilemeyen tütün vergisinin 1881 yılı itibariyle tahsil edilmeye çalışılması gerginliğin başını çekmektedir. Bu doğrultuda Samsunlu tütün tüccarı Karakaş Dimitri bir dilekçe ile Maliye Bakanlığına haksızlığa uğradığını bildirmiştir.

²⁸ BOA., A.MKT.MHM., Dosya No: 11, Gömlek No: 31, 3 R. 1265 (H.)

²⁹ BOA., A.MKT.UM., Dosya No: 36, Gömlek No: 54, 29 Z. 1266 (H.)

³⁰ BOA., A.MKT.UM., Dosya No: 196, Gömlek No: 50, 4. N. 1271 (H.)

³¹ BOA., ZB., Dosya No: 63, Gömlek No: 36, 3 N. 1319 (H.)

³² Reji İdaresi için bkz: Filiz Dıgıroğlu, Memalik-i Osmaniye Duhaneleri Müşterek'ül Menfa Reji Şirketi, Trabzon Reji İdaresi (1883-1914), Osmanlı Bankası Arşivi ve Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 2007.

³³ BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1410, Gömlek No: 55, 303 (R.)

Karakaş Dimitri dilekçesinde; 1883–1886 yılları arasında mağazasında biriktirdiği tütünlerine Reji İdaresi tarafından el konulduğunu belirterek, bu uygunsuzluğun giderilmesini talep etmektedir.³⁴ Anlaşıldığı kadarıyla Samsun Reji yetkilileri geriye dönük bir uygulama ile 1887 yılında, önceki yıllara ait toplanamayan tütün vergisini tahsil etmeye çalışmışlardır.

Samsun'da 1883 yılı itibariyle denetimi ele alan Reji İdaresinin yöredeki tütünü değerlendirmek amacıyla bir ambar ve fabrika inşa ettiği anlaşılmaktadır. Reji İdaresine ait ambar ve fabrikanın inşa tarihi ile ilgili net bir kayıt olmamakla beraber ambar ve fabrikanın 1884 yılında var olduğu anlaşılmaktadır.³⁵ Oldukça geniş bir alanı kaplayan fabrikanın (bunun tütün deposu olduğunu ileri sürenlerde bulunmaktadır) (23.000 m²), inşası birkaç yıl almış olmalıdır. Gerçekte Samsun'da inşası yapılan tütün deposunun bulunduğu alan Reji tarafından açılacak olan sigara fabrikasına da ev sahipliği yapmıştır. Ancak Samsun Reji Fabrikasına ait ilk resmi kayıt 1887 tarihine ait olduğundan fabrikanın kuruluş tarihine ilişkin bazı yanlışlıklar beraberinde getirmektedir.³⁶ Muhtemelen Samsun Reji Fabrikasının inşasına 1884'de başlanılmış ve ancak 1886 ya da 1887 yılında bitirilmiştir. Samsun'daki büyük fabrikanın tesisi için gerekli kaynağın oluşturulabilmesi, Osmanlı Reji İdaresinin 1883–1887 yılları arasındaki çalışmalarının oldukça verimli olduğuna işaret etmektedir. Gerçekte Reji İdaresinin 1883 yılından itibaren tütün vergisi üzerinde Osmanlı topraklarında uyguladığı sıkı mali disiplin büyük çaplı yatırımlarında devreye girmesi açısından önemli olmuştur. Her şeyden önce yurt genelinde gelişigüzel tütün ekimi yasaklanmış ve ticari değeri olan kaliteli tütün ekiminin sağlanması için belirlenmiş bölgeler dışında tütün ekimine izin verilmemiştir. Bu durum kalitesiz tütün üretip yüksek gelir elde eden çiftçiyi huzursuz ederek Rejiye karşı ilk kamuoyu yargısının zeminini hazırlamıştır. Reji yine de belirlemiş olduğu pilot bölgelerde üretilen tütünün bir sanayi ürünü olarak geliştirilmesi ve pazarlanmasında kararlılıkla hareket etmekten geri durmamıştır. Bu kapsamda Reji İdaresi, tütün üretimine ruhsat verilen İstanbul, İzmir, Samsun ve Adana vilayetlerinde 1884–1887 arasında sigara imalatı yapabilen fabrikalar inşa etmiştir.³⁷

Samsun'da inşa edilen fabrikanın ve reji idaresinin 1887 ve öncesinde Mösyö Ayvanov tarafından yönetildiği anlaşılmaktadır. Mösyö Ayvanov'un Osmanlı Devleti'nin Genel Reji İdaresi Müdürü olduğu dikkate alındığında; Reji'nin uluslar arası merkezi bir şirket gibi hareket ettiği anlaşılmaktadır. Samsun Reji Fabrikası ve Reji İdaresi işlerinin ise Baş Mihmandar olan Trazefil ve onun yardımcısı Mihail aracılığıyla yürütüldüğü anlaşılmaktadır.³⁸ Samsun Reji Fabrikası'nın 1889 yılında da İstanbul'dan kontrol edildiği belirlenmiştir. İstanbul Reji Yöneticisi Mösyö Ayvanov 1889 yılında Samsun'da inşasına devam edilen Hükümet Konağı'nın masrafları için 150 Osmanlı Lirası yardımda bulunmuştur.³⁹ Bu durum Reji yetkililerinin halk nezdinde varlıklarına karşı gelişen olumsuzlukları Osmanlı Devlet yetkilileri ile işbirliği yaparak yumuşatmaya ve aşmaya çalıştıkları şeklinde yorumlanabilir.

Samsun Reji Fabrikası 1891 yılından itibaren merkezden bağımsız bir şekilde idare edilmeye başlanmıştır. Avusturya vatandaşı olan Mösyö Richie, 1884 yılında Samsun Reji Fabrikası direktörü olarak göreve başlamıştır. Samsun'a gelişinden itibaren Samsun Belediyesi ile birlikte çalışan Mösyö Richie, kaza merkezindeki itfaiyenin modernleştirilmesi ve Bafra yolu üzerinde bulunan bataklıkın kurutulması işlerinde belediyeye yardımcı olmuştur. Samsun Reji Fabrikasının tütün nakliyatı için kullanmayı planladığı "demir iskelenin" 1891 yılındaki inşa çalışmalarında da, demir kaynak ve direklerin Samsun Reji Fabrikası'nda hazırlanmasında büyük yararlılıkları görülmüştür. Mösyö Richie'nin Samsun'da gerçekleştirdiği hizmetlerden ötürü Osmanlı hizmet madalyası ile onurlandırılması teklif edilmiştir. Aynı zamanda Mösyö

³⁴ BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1435, Gömlek No: 118, 303 (R.)

³⁵ "Samsun Reji Fabrikasının Direktörü Avusturya tebaasından Mösyö Richie nam zat 7 seneden beri Samsun'da..." BOA., Yıldız Mütenevvia (Y.MTV.), Dosya No: 50, Gömlek No: 61, 19 Mayıs 307 (R.)

³⁶ "...Samsun kasabasında bulunan Reji mağazalarına ve fabrika ittisalinde kain ambara nakline..." BOA., Y.PRK.MD., Dosya No: 6, Gömlek No: 55, 2 Mayıs 1303 (H.)

³⁷ Usumi S. Reji Faciası: 2. Cumhuriyet Gazetesi, 10 Temmuz 1998.

³⁸ BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya Nr. 1410, Gömlek No: 55, 303 (R.)

³⁹ BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya Nr. 1584, Gömlek No: 3, 28 Kanun-u Evvel 304 (R.)

Richie'nin hizmetleri için gerekli bürokratik kolaylığı hazırlayan Belediye Başkanı Halim Efendi'nin rütbesinin yükseltilmesi teklif edilmiştir.⁴⁰ Ancak bütün bu iyi niyet ve hizmet gösterilerinin ardında Rejinin şirket çıkarlarının korunması düşüncesinin yattığının söylenmesi abartılı olmaz. Çünkü fabrikanın geçmişinde feci bir yangın afeti bulunan şehirde korunması için itfaiyenin oluşturulması zaten elzemdir.⁴¹ Ayrıca Bafra yolu üzerinde kurutulan bataklık, Reji açısından Bafra tütünlerine deniz dışında ulaşımın sağlanması açısından gereklidir. Yine Samsun'da inşa edilen "demir iskele" işlenmiş tütünün yüklenmesi için Reji Fabrikasının önemli gereksinimlerinden birini oluşturmaktadır. Özellikle yapımına başlanan "demir iskele"nin tamamlanması halinde Reji İdaresinin, iskeleden tütün ve diğer eşyaları için vergi vermeden yararlanması yönünde karar alınmıştır.⁴² Gelişmelere mimari kültür boyutu açısından bakıldığında, Samsun'daki Reji Fabrikası ve belediye'nin, özel ya da tüzel kuruluşların 1884 sonrasındaki binalarında yaygın bir şekilde "barok" mimari tarzının kullanıldığı görülmektedir.

Samsun Reji Fabrikası'nda 1894 yılından önceki bir tarihten itibaren Osmanlı memurlarının da görev yapmaya başladıkları anlaşılmaktadır. Fabrikada çalışmakta olan Osman Efendi ve Hayri Bey Samsun Reji Fabrikası'ndaki görevlerinden 1894 yılında ayrılmışlardır.⁴³ Samsun Reji Fabrikası işçilerinin ise en azından XX. Yüzyılın ilk on yılında Osmanlı erkeklerinden oluştuğu belirlenmiştir. Yine fabrika işçilerini konu alan kartpostallardaki görünüşlerden fesli olan bu şahısların Osmanlı vatandaşı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca fesli işçilerin arasında bulunan erkek çocuklara ait görüntüler fabrikada çocuk işçilerin varlığını kanıtlayıcı niteliktedir.⁴⁴ Ancak işçilere ait herhangi bir liste ya da ödeme kaydı bulunmadığından sosyal kimlik ve konumlarının tespiti bir hayli güçtür. Yine de Filiz Dıġıroġlu'nun "Trabzon Reji İdaresi (1883-1914)" adlı çalışmasında kadın ve çocuk işçilere yönelik tespit ettiği veriler en azından 1914 yılında başlayan savaş nedeniyle kadın işçilere gereksinim duyulduğunu ispatlamak açısından önem arz eder (Dıġıroġlu, 2007: 53-54). Ancak Reji İdaresinin genel uygulaması olan işçi tercihinin ait değerlendirmeler fabrika işçileri hakkında bir fikir vermektedir. Osmanlı Tütün Rejisinde çalıştırılacak işçilerin tütün işlerini bilen, dürüst ve ahlaklı kimseler olması gerektiğine yönelik 1883 yılında belirlenen kıstaslar, fabrika işçilerinin nitelikleri hakkında bilgi sahibi olmamamıza yardımcı olmaktadır.⁴⁵ Samsun sigara fabrikasına ait işçi, makine ve üretim istatistiklerini ihtiva eden 1923 tarihli Samsun Ticaret Odası Rehber'de incelenmesi gereken önemli bir kaynaktır⁴⁶. 1923 tarihli Samsun Ticaret Odası Rehberine göre Samsun Sigara Fabrikasında 52 küçük kız çocuğunun paketleme bölümünde çalıştırıldığı belirlenmiştir⁴⁷.

Reji İdaresinin Tekelleşme Çabaları, Üreticilere Uygulanan Yasaklar ve Devlete Şikâyetler

Reji İdaresinin 1883 sonrasında başlattığı uygulamalara karşı tütün tüccar ve üreticilerinin hoşnutsuzlukları artış kaydetmiştir. Özellikle Reji İdaresinin 1883-1888 yılları arasında inşaatını tamamladığı Reji Fabrikalarının tam kapasite çalışmaları için tütüne ihtiyaç duyularının, gerginliğin asıl sebebinin oluşturduğu tahmin edilmektedir. Fabrikalar için ihtiyaç duyulan tütünün zamanında temin edilememesi Reji İdaresini bir takım tedbirler almaya yöneltmiştir. Önceki yıllara ait tahsili yapılamayan tütün vergisinin, üretici ya da tüccar elinde

⁴⁰ BOA, Yıldız Mütenevvia (Y.MTV.), Dosya No: 50, Gömlek No: 61, 19 Mayıs 307 (R.)

⁴¹ "1869 yılında yaşanan büyük yangın esnasında şehrin dörtte üçü yanmıştır." Mehmet Yavuz Erler, "Karadeniz'de Avrupai Bir Kent: Samsun (1865-1875)", Karadeniz Tarihi Sempozyumu, C.I, Trabzon 2007, ss. 541-569.

⁴² BOA., İrade Şura-yı Devlet (İ.Ş.D.), Dosya No: 115, Gömlek No: 6925, 9 Şubat 307 (R.)

⁴³ BOA., İ.TKS., Dosya No: 4, Gömlek No: 1312/B-04, 10 B. 1312; BOA, İ.TKS, Dosya No:4, Gömlek No: 1312.Ş.6., 24 Ş. 1312.

⁴⁴ Nizamettin Aykurt'a ait özel fotoğraf arşivinde bu fotoğraf yer almaktadır ve web üzerinden erişim mümkündür. Bkz. www.yereltarihderneği.com (Samsun Reji Fabrikası Çalışanları)

⁴⁵ BOA., Y.A.HUS., Dosya No: 175, Gömlek No: 60, 4 S. 1301 (H.)

⁴⁶ Samsun Ticaret Odası Rehberi, 1339 R, s. 130-135.

⁴⁷ Samsun Ticaret Odası Rehberi, 1339 R., s.133.

bulunan mahsule zorla el koyulması suretiyle karşılanmasına yönelik uygulamaya, toplumsal gerginliği daha da artırmıştır. Özellikle 1887 yılında ülke genelinde uygulanmaya başlayan tütününü geç getirenlere yönelik ceza uygulamaları ülke genelinde bardağı taşıran son damla olmuştur.

Reji İdaresinin Osmanlı topraklarında uyguladığı düşük tütün fiyatı ve tütünün reji ambarlarına zorunlu nakliyesi gibi uygulamalara karşı halkın öncelikli olarak şikâyet yoluna gittikleri anlaşılmaktadır. Samsun halkı ve çiftçilerinin Reji idaresi ve Adliye memurlarının uygunsuzlukları hakkında 1885 yılında şikâyetlerde buldukları⁴⁸, 1887 yılında Reji İdaresinin keyfi uygulamalarından yakınarak; sefalet ve zaruret halinde olduklarını beyan eden şikâyetlerini yetkililere ilettikleri⁴⁹ bilinmektedir. Şura-yı Devlette konuyla ilgili olarak yapılan görüşmelerde, Reji İdaresinin şartnamede yer alan taahhütlerini yerine getirmeden çiftçiyi zorlamasının doğru olmadığı tespitinde bulunulmuştur⁵⁰. Benzer türden şikâyetler tütün üretimi yapan değişik vilayet üreticisi tarafından da yapılmaktaydı. Bu durum Reji İdaresinin ülke genelindeki tütün üretimi denetlemeyi ve pazarlamada tekeleşmeyi öngören bir uygulama yürüttüğü şeklinde değerlendirilebilir.

Reji İdaresinin oluşturulan fabrikaların ihtiyacını gidermek amacıyla yurt dışı ve içindeki tütün ticaretini yürüten tüccarlar üzerindeki kısıtlamaları da gerginliğe yol açmıştır. Yurt dışına çıkarılacak tütünlerin Reji İdaresi denetiminde yapılması zorunluluğu özellikle tütün tüccar ve toptancılarını zor duruma sokmuştur. Reji İdaresinin ise, üreticiden aldığı tütünü işlenmiş olarak Rusya, İtalya ve İngiltere pazarlarına 1887 yılından itibaren Devletin bilgisi dâhilinde ihraç ettiği anlaşılmaktadır.⁵¹ Reji İdaresinden yurt dışına tütün çıkarılması yönünde onay olan bazı tütün tüccarlarının ise yolsuzluk yaptıkları anlaşılmaktadır. Reji İdaresi ve Devlet tarafından takibata uğrayan bu tür usulsüzlükler tütün tüccarlarının daha iyi tütün pazarı ve fiyat seçeneklerini değerlendirememelerine neden olmuştur. Örneğin Samsundan aldığı tütünleri Trieste'ye yollayacağını beyan eden Hacı Sava Mavridi Ağa, İskenderiye'de bulunan İngiliz Sigara Fabrikası'nın sunduğu fiyatı daha cazip bulmuş olduğundan teslimatı buraya yapmıştır. Sonuçta takibata uğrayan tütün tüccarlarının Samsun'dan tütün almaları yasaklanmıştır.⁵² Samsun Reji fabrikasının tam kapasite üretim için ihtiyaç duyduğu yöre tütününün dış pazarlara işlenmeden yollanılmasını engellemek için tütün tüccarlarına yönelik olarak getirilen bu türden ihraç yasakları 1886 yılında sıklıkla uygulanmaya başlanmıştır. Samsun tütün tüccarı olan Haçador Begosyan Ağa tütün ihracı meselesinden dolayı yargılanarak 1886-1887 yılında nakdi para cezasına çarptırılmıştır.⁵³ Samsun tütün tüccarlarının yurt dışına gerçekleştirdikleri ticareti Reji İdaresinin engellediğine yönelik 1886 yılındaki ilk şikâyet, Samsun halkını temsilen Durmuşoğlu ve arkadaşları tarafından İç İşleri Bakanlığına yapılmıştır.⁵⁴ Buna karşın Samsun Reji İdaresi tütün tüccarının kaçakçılık için kullandığı adresi tespit ederek müdahalede gecikmemiştir. Samsun tüccarı çoğunlukla tütünü İskenderiye limanına sevk etmiştir. Bunun nedeni Kahire'de bulunan İngiliz Sigara Fabrikasıdır. Bu fabrikanın ihtiyacı olan tütünü Samsun Reji Fabrikası karşılamayı taahhüt ettiğinden kaçakçılığın da önü alınmıştır. Samsun Reji Fabrikasının 1891-1892 yılları itibariyle İskenderiye limanına yani İngilizlere, düzenli olarak işlenmemiş tütün sevkiyatı yaptığı anlaşılmaktadır.⁵⁵ Böylelikle Samsunlu Matosyan, Begosyan, Artin ve diğer tütün tüccarlarının, kaçakçılık için

⁴⁸ BOA., İrade Dahiliye (İ.DH.), Dosya No: 1055, Gömlek No: 82827, 1 Teşrin-i Sani 1303 (H.)

⁴⁹ BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1446, Gömlek No: 109, 1 Eylül 303.

⁵⁰ BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1462, Gömlek No: 71, 31 Teşrin-i Evvel 1302 (H.)

⁵¹ BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1538, Gömlek No: 62, 10 Mayıs 303.

⁵² BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1387, Gömlek No: 128, 01.R.1304 (H.); "Bafıralı tütün tüccarı Sava Mavridi Ağanın..." BOA., Meclis-i Vükela (M.V.), Dosya No: 16, Gömlek No: 37, 01.Ca.1304 (H.); "Tütün tüccarı Bagosyan ve Artin, Trieste için izin aldıkları tütünü Bükreş'e gönderdiklerini iddia etmektedirler." BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1407, Gömlek No: 67, 15 Recep 1304 (H.)

⁵³ BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1414, Gömlek No: 71, 26 B. 1304.

⁵⁴ BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1423, Gömlek No: 28, 06.N.1304 (H.)

⁵⁵ BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1947, Gömlek No: 23, 13 L. 1309 (H.); BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MT.), Dosya No: 1984, Gömlek No: 75, 15 M. 1310 (H.)

uygun ortamı bulmaları engellenmiştir. Özellikle Kahire Tütün Fabrikası'nda çalışan Matosyan'ın 1901–1907 yıllarındaki Samsun ziyaretleri sıkı bir şekilde denetlenmiştir.⁵⁶

Samsun'da bulunan Reji İdaresinin fabrikada işletilmek üzere ihtiyaç duyduğu ürünü ivedilikle temin etme çabaları hataları da birbiri ardına getirmiştir. Öncelikli hedef Samsun'da yetişen tütünün bu bölgeden çıkışını engellemek ve tütünü fabrikaya yönlendirmek olmuştur. Bu durum tütün tüccarı ve toptancılarının çıkarlarıyla örtüşmediğinden gerilim tırmanmaya başlamıştır. Reji İdaresi sorunu Devlet yetkilileri ile işbirliği ve 14 Eylül 1885'de Şura-yı Devlet desteği ile yenilenen şartnamelerle aşmayı amaçlamıştır.⁵⁷ Reji İdaresinin Samsundaki fabrikasının karlılığını artırmak amacıyla ihtiyaç duyduğu ham maddeyi “bol ürün, az masraf” politikası ile elde etme çabaları oluşacak gerilimin öncü habercisi olmuştur. Yurt dışı piyasalar ve ülke içi piyasalarda daha cazip fiyatlara tütün ticareti yapmak mümkün iken, tütün tüccar ve üreticileri Reji ve Devlet yetkilileri eliyle oldukça düşük fiyatlara razı olmaya zorlanmışlardır. Konuyla ilgili olarak tütün ekimi yapılan pek çok yerden şikâyet tespit edilmiştir. Halep Vilayeti İdare Meclisi tarafından 1886 yılında Reji İdaresinin tütünü çok düşük fiyata kapattığına dair şikâyette bulunulmuştur.⁵⁸ Benzer türden şikâyetler Osmanlı Devleti'nde tütün üreticiliği yapan pek çok yerde tespit edilebilmektedir. Osmanlı Devleti ise, bu kapsamda daha 1884'de gereken tedbirleri en azından kâğıt üzerinde almıştır. Tütün fiyatlarının Reji İdaresi ve üreticilerin çıkarları gözetilerek tütünün cins ve kalitesine göre belirlenmesi yönünde 1884 tarihli bir karar alınmıştır.⁵⁹ Ancak bu uygulamanın dışında bırakılan tütün tüccarı ve toptancısının çıkarları ihmal edilmiştir. Bu durum yerli sermayedarın aleyhine tütün pazarında tek taraflı bir tekelin oluşumuna neden olmuştur. Aynı zamanda tütün vergisini ürünü ile ödeyen çiftçi için de düşük fiyat uygulaması daha fazla ürünün gözden çıkarılması anlamına gelmekte ve vergi yükünü artırmaktaydı. Reji İdaresi, 1884 öncesinde 6 kıyyesi 40–120 kuruştan satılan üretici elindeki tütüne 1884–1886 yılı arasında 6 kıyyesi için 10–20 kuruş arası fiyat uygulamasına gitmiştir. Bu durum tütün çiftçisinin şikâyetine konu olsa da rejinin haksız fiyat uygulamasına herhangi bir çözüm üretilememiştir.⁶⁰ 1894 yılında da Reji İdaresinin benzer türden düşük fiyatla tütün alımı uygulaması sürekliliğini korumuştur. Niksarlı tütün çiftçisi Kadir ve arkadaşları 1894 yılında kaliteli tütünlerini düşük fiyatla satın alan Reji İdaresi hakkında şikâyetçi olmalarına rağmen incelemeler sonuçsuz bırakılmıştır.⁶¹

Samsun Reji İdaresinin gerçekleştirdiği bir diğer uygulama ise, tütün vergisini zamanında ödemeyen çiftçiden talep ettiği parayı, zorla haciz uygulaması ile temin etmeye çalışmasıdır. Her yılın Ağustos ayında tütün vergisini ödemesi gereken çiftçiden Samsun Reji Fabrikası yanında bulunan ambara ürününü getirmesi talep edilmiştir. Ancak talep edilen nakliyat, çiftçi için ek bir masraf olduğu gibi yeterli ulaşım alt yapısı olmayan Samsun'da zor ve zahmetli bir iştir. Ayrıca yapılan şartnameye göre Reji İdaresinin, 100.000 kile tütün üreten ile reji ambarına 10 saatten uzakta bulunan her köyün yanına bir ambar inşa etmesi zorunlu kılınmışken taahhüdünü yerine getirmediği anlaşılmaktadır.⁶² Samsun'da tütün işleri idaresini devlet adına tekeline alan Reji İdaresi, 1884–1886 yılları arasında tütün vergisini toplamada zorluklar çektiğinden konuyla ilgili olarak bir ilan yapılmıştır. Osmanlı makamları tarafından 1886'da yapılan ilanda; Samsun tütün üreticisinin 1884–1885 yıllarına ait birikmiş tütün vergisi borçlarının karşılığı olan tütünü reji ambarına teslim etmeleri gerektiği uyarısı yapılmaktadır.⁶³ Genel anlamda Osmanlı Devleti ile Reji İdaresi asında varılan anlaşmaya göre; “Tütün üreticilerinin üretimini yaptıkları tütünü nakledilebilecek miktara geldiği anda Reji

⁵⁶ BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 2475, Gömlek No: 96, 2 M. 1319 (H.); BOA., İ.ML., Dosya No: 75, Gömlek No: 1325/S-30, 19 S. 1325 (H.)

⁵⁷ “Rejinin evvelce yapmış olduğu şartnamenin... Şura-yı Devlet kararı ile 4 Zilhicce 302 tarihinde işar kılınmış idi.” BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1411, ölmek No: 24, 15 Recep 304 (H.)

⁵⁸ BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1408, Gömlek No: 35, 05.B.1304 (H.)

⁵⁹ BOA., A.MKT.MHM., Dosya No: 487, Gömlek No: 29/-2, 21.Ca.1302 (H.)

⁶⁰ BOA., İrade Dahiliye, Dosya No: 1022, Gömlek No: 80604, 20 Şubat 1302 (H.)

⁶¹ BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 375, Gömlek No: 39, 20 Za.1312 (H.)

⁶² BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1411, Gömlek No: 24, 15 Recep 1304 (H.)

⁶³ BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1378, Gömlek No: 118, 19 S. 1304 (H.)

Ambarlarına ertesi senin Ağustos ayına kadar nakletmeleri aksi halde kaçak uygulaması yapılacağı" belirtilmiştir.⁶⁴ Samsun Reji İdaresi 1884 yılından itibaren kaza merkezine yakın köylerdeki çiftçilerden tütünlerini Reji ambarlarına nakletmelerini beklemiş ancak bu mümkün olmayınca 1886 yılında tütün çiftçisinden zorla haciz uygulamasıyla zararını telafi etmeye çalışmıştır.

Üretici ve Tüccarların Şikâyet Dışındaki Diğer Tepki ve Karşı Koyma Türleri ve Kazanımları

Halkın ve üreticinin Reji İdaresinin haksız bulduğu uygulamalara yönelik gerçekleştirdiği şikâyetlere Osmanlı Devlet yetkilerinin duyarsız kalması ortamı giderek gerginleştirmiştir. Reji İdaresinden hoşnut olmayan kitleler tepkilerini isyan, göç ya da tütün kaçakçılığına da yönelerek ortaya koymuşlardır.

Samsun'da Reji'nin düşük fiyat uygulamasına tepki olarak tütün kaçakçılığının çiftçiden çok tüccar tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak Samsun'un civar bir ülkeye sınırının olmaması, tütün kaçakçılarının deniz ulaşımına muhtaç durumda bulunmaları gibi sebepler kaçakçılığın sınırlı kalmasına neden olmuştur. Her şeyden önce Samsun'daki uygun iskelelerin yapım ve onarım işlerini üstlenen Reji İdaresinin kaçak tütünü daha gemilere yüklenmeden tespit etmesi kaçakçılar için önemli bir engel teşkil etmekteydi. Bu yüzden ki Samsun'da tütün kaçakçılığı İstanbul, İzmir, Bursa ve Selanik şehirlerinde yaşanan sorunlara oranla bir hayli düşüktü.⁶⁵ Tütün kaçakçılığının ise 1885'lerde Reji İdaresine ait fabrikaların devreye girmesinden sonra gittikçe yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Reji İdaresi konunun çözümü için yine devlete müracaat etmiş ve tütün kaçakçılığının önlenmesi için oluşturulacak özel güvenlik birimlerinin maaşlarını ödemeyi taahhüt etmiştir. Ancak bu birimlerin nasıl hizmet verecekleri konusunda Reji ile Jandarma Dairesi arasında çıkan anlaşmazlık nedeniyle uygulama bir müddet kesintiye uğramıştır.⁶⁶ İç güvenliği sağlamakla görevli Zaptiye Dairesi ise, uygulamaya şiddetle karşı çıkmıştır.⁶⁷ Samsun'da ise 1890 yılında tütün kaçakçılığının önlenmesi amacıyla daimi surette bir resmi görevlinin bulundurulması talep edilmiştir.⁶⁸ Tütün kaçakçılığı ve üretici ile Reji arasındaki çekişmelere rağmen 1885 yılından itibaren Trabzon Vilayetinde yer alan pek çok yerleşim biriminden biri olan Canik'de de üretim artış kaydetmişti. Samsun'da yer alan Bafra Kazasında gerçekleştirilen üretim sayesinde 1887 yılı itibarıyla 2,5.000.000 kıyye tütün (muhtemelen puro tütünü) elde edilmişti (Karaca, 2003: 66).

Samsun'da tütün üreticisinin Reji ile mücadelede kullandığı bir diğer yöntem ise göçtür. Reji uygulamalarını protesto eden çiftçilerin 1887 yılından itibaren gruplar halinde Rusya'ya göçü yetkilileri endişelendirmiştir.⁶⁹ Bu tür tepki türü ilk değildir. Daha önceki yıllarda da Ermeni ve Rumların bu tarz eylemlerine dair veriler tespit edilmiştir (Erler, 2009: 121).

Samsun'da gerek Hıristiyan gerekse Müslüman tütün çiftçisinin haksızlıklara karşı başvurduğu bir diğer karşı koyma biçimi ise devlet makamları tarafından isyan olarak değerlendirilmiştir. Reji Fabrikası yetkililerinin, Ağustos aylarında reji ambarına sevk edilmeyen 1883-1885 yıllarına ait vergi karşılığı tütünleri 1886 yılında "para cezası" da ilave ederek zorla müsadere etme yoluna gitmesi, üreticilerin ve tüccarın tepkisine yol açmıştır. Öncelikli olarak çiftçi tarlalarında bulunan ürünü Reji memurlarının ölçtüğü ve kasıtlı olarak 100.000 kilodan düşük değer biçtikleri şikâyetinde bulunmuştur. Çünkü Reji İdaresi ile Devlet

⁶⁴ BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1356, Gömlek No: 118, 2 L. 1303 (H.)

⁶⁵ BOA., Meclis-i Vükela (M.V.), Dosya No: 7, Gömlek No: 90, 17 Ca. 1303 (H.)

⁶⁶ BOA., Meclis-i Vükela (M.V.), Dosya No: 10, Gömlek No: 67, 13 N. 1303 (H.)

⁶⁷ BOA., Meclis-i Vükela (M.V.), Dosya No: 7, Gömlek No: 40, 18 R. 1303 (H.)

⁶⁸ BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1810, Gömlek No: 89, 9.B.1308 (H.)

⁶⁹ "Rejinin şartnameye hilafından dolayı bizar olan ehali fevc fevc Rusya'ya hicret etmekte olduğu gibi bundan böyle de bu hicret tekessür ederek tütün ziraati bualarca mezul ve muatıl kalacaktır." BOA., Yıldız Parakende (Y.PRK.MYD.), Dosya No:6, Gömlek No: 35, 29 Ş. 1304 (H.)

arasında yapılan anlaşma gereği 100.000 kilodan az üreten ve reji ambarına 10 saatlik mesafede bulunan köylerdeki çiftçinin mahsulünü kendi imkânları ile nakletmesi kararlaştırılmıştır. Tütün çiftçisi ise buna daha 1886'da itiraz etmiş ve ürünlerinin 100.000 kilodan fazla olduğunu iddia ederek nakliyat zorunluluğundan kurtulmaya çalışmışlardır. Bunun üzerine Reji İdaresi, çiftçinin eksik mahsul verdiği iddiasıyla nakit bir para cezası uygulamasına gideceğini beyan etmiştir. Samsun'da uygulanacağı belirtilen nakit para cezasının her kilo tütünden 40 kuruş olacağı belirtilmiştir. Bu miktarın, rejinin alım esnasında altı kilo için ödediği 10-20 kuruş dikkate alındığında oldukça fazla ve bir o kadarda haksız bir uygulama olduğu anlaşılır⁷⁰. Samsun Sancağı meclis üyesi Abdullah Paşazade Mahmut Bey ile Belediye Başkanı Ahmet Nafiz Efendi 1887 yılının Şubat ayında tütün çiftçisi ve köylülerin Samsun Reji İdaresini şikâyet amacıyla kasaba merkezinde toplanmaya başladıkları bilgisini acilen Başbakanlığa iletilmişlerdir. Meclis üyesi Mahmut Bey ve Belediye Başkanı Ahmet Nafiz Efendi, toplanan kalabalığı teskin ederek bir kargaşalık olmadan dağılmaları esnasında gösterdikleri başarı, devlet tarafından ödüllendirilmiştir.⁷¹ Reji İdaresi ve Samsun'da bulunan devlet yetkilileri durumun kötüye gidebileceği endişesi ile daha 1887 yılının Mart ayının ilk günlerinde yöreye bir miktar güvenlik görevlisinin takviye edilmesi talebinde bulunmuşlardır. Bu talep yerinde bulunmakla beraber yeterli miktarda güvenlik görevlisinin zamanında sevk edilemeyeceği bildirilmiştir. Reji İdaresinin haksız uygulamalarını şikâyet amaçlı olarak 25 Şubat 1887 yılında Samsun'a civar köylerden 400-500 tütün çiftçisi⁷², kasaba merkezine inerek sefaletlerini dile getirip yetkililerden çözüm talep etmişlerdir. Samsun'daki yetkililer çiftçilerin durumuna ilişkin Trabzon Vilayeti ile gerçekleştirdikleri görüşmeler sonrasında aldıkları cevabı köylülere okumuşlardır. Trabzon Vilayetinin konuya ilişkin önerisi Reji ile yapılan anlaşmaya sadık kalınması yönünde olmuştur. Köylülerin şikâyetleri ve hoşnutsuzlukları devam ettiğinden araya giren tüccar ve kasaba ileri gelenlerinin ricasıyla kalabalık dağıtılmıştır. Ancak köylülerine dönmek istemeyen fakir ve sefil bir gruba zahire yardımı yapılacağı sözü verilmiş, perişan bir haldeki bazı köylülere de birer ekmek verilerek dağılmaları sağlanmıştır. Aradan üç gün geçtikten sonra yani 28 Şubat 1887'de Samsun'a civar başka köylerden yine 400-500 kişi daha gelerek şikâyette bulunmuşlardır. Bu defa köylüler Reji ile görüşmelere katılmak ve oluşan sorunu gidermek için yetkililerin de onayıyla 5-10 vekil bırakarak dağılmışlardır. Ancak köylülerin bir çözüm üretilmeksizin her defasında dağıtılmaları şehir merkezine başka köylerden de toplulukların gelmesini özendirmiştir. Öncekiler gibi 2 Mart 1887 tarihinde bu defa başka köylerden gelen 300-400 kişilik bir kalabalık Reji'ye yönelik şikâyetlerini yinelemiş ve çözüm talep etmişlerdir. Daha önce yapıldığı gibi bu köylüler de teskin edilerek dağıtılmak istenmişse de bu defa tütün tüccarı bazı kişilerin köylüleri tazyik ettikleri haber alınmıştır. Kasaba merkezinde iki gündür sokak aralarında yatarak bekleyen köylüler tütün tüccarlarının (Kırımlı tütün tüccarları) da teşvikiyle 4 Mart 1887 sabahı Reji İdaresi ve Fabrikası önünde toplanarak gösteri yapmaya başlamışlardır. Göstericilere oldukça az sayıda kuvvetle müdahale edilmesi ile birlikte köylülerin çoğu kaçmışlar ve yakalanan 110 kişi derhal yargılanmak üzere tutuklanmıştır. Sorumluların takibatı ise, çevreye dağılan birkaç yüz kişinin köylülerine dönmeleri beklendikten bir müddet sonra gerçekleştirilebilmiştir. Samsun'daki yetkililer olayın civar köylerde duyulmaması için tedbir almaya çalışmışlardır. Yeni bir gösteri karşısında zayıf kalacak olan güvenlik güçlerinin takviyesine de gayret sarf edilmiştir. Samsun'daki yetkililer İstanbul'a olaylarla ilgili bilgi aktardıktan sonra Rejinin tütün için uyguladığı fiyatı yükseltmesi ve almayı planladığı nakit ceza uygulamasından vazgeçmesinin zorunlu olduğunu

⁷⁰ BOA., İrade Dahiliye (İ.DH.), Dosya No: 1022, Gömlek No: 80604, 20 Şubat 1302 (H.)

⁷¹ BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1411, Gömlek No: 74, Mart 1303 (H.)

⁷² "Metin Ünal çalışmasında bu konuya değinmekte ve tütün ekicilerinin "adalı Rumlar" olduğunu belirtmektedir. Ancak bu ifade Ege Adalarından gelen Rumlar şeklinde yanlış anlaşılmaktadır. Hâlbuki Samsun-Kavak arasında Kürtün deresinin çevrelediği ve bir ada şeklinde betimlenen yerde bulunanlar "adalı Rumlar" olarak bilinir. Ayrıca bu insanlar Ortodoks olmakla beraber Rum olduklarına dair ciddi bir emareye tesadüf edilmemiştir. Bizim tespitlerimizde ise "adalı Rumlardan" ziyade Mert Irmağı (kürtün deresinin tam tersi istikamette yer alır) çevresindeki tütün üreticileri bu isyana iştirak etmişlerdir. Ayrıca bugün artık Samsun'un birer mahallesi olan ama vaktiyle Samsun köyleri arasında ismi geçen Kadıköy, İlyasköy, Kıranköy, Papazköy gibi yerlerde yaşayan Ortodoks tütün üreticilerinin bu isyana iştirak ettikleri anlaşılır." Adalı Rumlar için bkz: Metin Ünal, "Tütünün Dört Yüz Yılı", Tütün Kitabı, ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul 2003, s.27.

bildirmişlerdir. Aksi takdirde köylülerin benzer türden saldırılarda bulunma ihtimalleri üzerinde durulmuştur⁷³. Samsun'da meydana gelen 4 Mart 1887 tarihli gösteri esnasında 300–500 kişilik bir kalabalığın olaya karıştığı ve gösteri esnasında atılan taşlarla Reji İdare Binasına ait dört beş camı kırıldıkları belirlenmiştir. Çiftçinin Reji İdaresine direnişi, üst düzey yetkililerin üretici sorunlarıyla doğrudan ilgilenmesine yardımcı olmuştur. Osmanlı yetkililerinin Reji İdaresi Genel Müdürü ile yaptıkları görüşmelerde, çiftçinin yalnızca 1884 ve 1885 senelerine ait eksik çıkan tütün bedellerinin yarısının ödenmesine yönelik karar alınmıştır. Ayrıca Reji İdaresini ambarlar konusunda şikâyet eden Kadıköy ve İlyasköy muhtarlarının talepleri haklı bulunarak Rejinin yükümlülüklerini yerine getirmeden köylüyü zorlamasının doğru olmayacağı belirtilmiştir. Bir diğer önemli gelişme de, artık köylünün ürününe fiyat biçilirken ve tarladaki ürünün ağırlığı belirlenirken Reji'nin yanı sıra köylünün de onayını alan bir mihmandarın bulundurulması yönündeki uygulama olmuştur. Çıkan anlaşmazlıkta ise devlet kurumlarının kararı kesin olarak kabul edileceği her iki tarafın da onayı alınarak belirlenmiştir. Bu arada Kırımlı tütün tüccarları da yurt dışına (Rusya'ya) çıkaracakları tütünlere Reji'nin müdahalesini engellemeyi başarmışlar ve yetkili kurumlardan teminat almışlardır. Sonuç olarak üreticiler, hapis cezası gibi bedellerle haklarını kısmen genişletebilmişlerdir.⁷⁴ Reji İdaresi Samsun'da yaşanan olaylar sonrasında şartnamede taahhüt ettiği çiftçiye tohumluk ve alet edevat için yardım parasını da ödemekle mükellef tutulmuştur.⁷⁵ Reji İdaresinin kaçak kabul ettiği tütün üzerinden tüccara kestiği cezalara ise 1907 yılında son verilmiştir.⁷⁶ Samsun'daki Reji aleyhtarı gösteriler ve tütün çiftçisinin birlikteliği tütün üreticisinin haklarının savunulması yönünde atılan ilk adım olarak dikkat çekmektedir. Müslüman ve Hıristiyan tütün üreticilerinin Reji İdaresine karşı haklarını savunmak için gerçekleştirdikleri birliktelik, üreticilerin dayanışma bilincinin artışı göstermektedir. Samsun'da Reji İdaresinin haksız uygulamalarına benzer türden bir gelişmede, 1887 yılında Diyarbakır'da yaşanmıştır. Muhtemelen Diyarbakırlı tütün çiftçisinin şikâyetlerinin önemli ölçüde çözümlenmiş olması, Samsundaki büyüklükte bir olayla karşılaşılmasını önlemiştir⁷⁷.

Samsunda meydana gelen üretici, tüccar ve toptancı tepki ve karşı koyuşlarının etkileri, Reji İdaresinin haksız uygulamalarına karşı kitlesel reaksiyonlar olarak daha sonraki yıllarda daha geniş çaplı olarak kendisini hissettirecektir. Samsun'da 1892 yılı itibariyle Reji İdaresinin sigara imalatını artırdığı anlaşılmaktadır. Özellikle bu tarihten sonra Samsun'a dışarıdan getirilen sigara kâğıdının miktarında ciddi bir artış tespit edilmiştir.⁷⁸ Üretimin artışıyla üretici direnişleri de artacaktır.

1908 yılındaki ilk işçi direnişi, Samsun Reji Fabrikası işçilerinin 22 Eylül 1908 tarihinde iş bırakma eylemi olarak gerçekleştirilmiştir.⁷⁹ Ancak işçilerin maaş zammı yönündeki talepleri kabul görmediğinden; işçiler eylemin boyutlarını, 5 Ekim 1908'de Reji Binasına taşlarla saldırıp bazı memurları yaralayacak kadar ileri götürmüşlerdir.⁸⁰ İşçileri, 6 Ekim 1908 tarihinde bir kez daha fabrikaya saldırmak istemişler, fakat Reji Dairesi muhafızı kolcuları tarafından tabanca ateşi (revolver) ile durdurulmuşlardır. İşçilerden biri ağır olmak üzere üçü yaralanmıştır.⁸¹ Bu arada devlet yetkilileri, Reji işçilerinin uygunsuzluklarını engellemek amacıyla Samsuna 7–26 Ekim 1908 tarihlerinde takviye güvenlik güçleri yollama kararı almıştır.⁸² İşçiler sonuç olarak maaşlarına 10 Ekim 1908 tarihi itibariyle %30 ila 40 oranında zam alarak eylemlerini

⁷³ BOA., İrade Dahiliye (İ.DH.), osya No: 1022, Gömlek No: 80604, 20 Şubat 1302 (H.)

⁷⁴ BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1410, Gömlek No: 55, 1303 (H.)

⁷⁵ BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1425, Gömlek No: 93, 22 N. 1304 (H.)

⁷⁶ BOA., İ.M.L., Dosya No: 75, ölmek No: 1325/S-30, 19 S. 1325 (H.)

⁷⁷ BOA., İrade Dahiliye (İ.DH.), Dosya No: 1023, Gömlek No: 80689, 10 C. 1304 (H.)

⁷⁸ BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 2028, Gömlek No: 68, 16 Ca. 1310 (H.); Dahiliye Mektubi (DH. MKT.), Dosya No: 269, Gömlek No: 27, 5 S. 1312 (H.)

⁷⁹ Aks-ı Seda Gazetesi, 9 Eylül 1324, sayı:12.

⁸⁰ Aks-ı Seda Gazetesi, 23 Eylül 1324, sayı:16.

⁸¹ Aks-ı Seda Gazetesi, 27 Eylül 1324, sayı: 17.

⁸² BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 2625, Gömlek No: 31, 11 N. 1326 (H.); BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 2635, Gömlek No: 98, 25 N. 1326 (H.); BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 2640, Gömlek No: 85, 30 N. 1326 (H.)

durdurmuşlardır.⁸³ Samsun Reji İdaresi müdürünün ise, 26 Ekim 1908 tarihinde kargaşalığın ve işçilerin tepkisinin giderilmesi amacıyla görevinden uzaklaştırıldığı tespit edilmiştir.⁸⁴ Reji müdürünün görevden el çektirilme sebebinin, işçiler üzerine ateş açılması emrini vermesinden kaynaklandığı tahmin edilmektedir.

Samsun'da Ağustos-Ekim 1908 tarihinde yaşanan işçi grevlerinin Reji İdaresi kontrolü altında bulunan pek çok fabrikada eş zamanlı olarak gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı topraklarında yer alan pek çok yabancı sermayeli işletme, fabrika, kurum ve maden ocaklarında çalışan yaklaşık 100.000'in üzerindeki işçinin direnişi Ağustos-Ekim 1908 arasında etkisini hissettirmiştir. Bu kapsamda İttihat Terakki yetkilileri 8 Ekim 1908'de "Tatil-i İşgal Kanunu Muvakkati"ni yayınlarak işçi direnişlerine yasal olarak engel getiren uygulamalarını devreye sokmuşlardır.⁸⁵

Osmanlı Devleti ile Reji İdaresi arasında 1883 yılında imzalanan anlaşmanın dolmasına yakın bir süre öncesinde işçi, emekçi ve tüccarın birlikte hakları için mücadele etme çabalarına giriştikleri anlaşılmaktadır. İttihat Terakki yönetimi ise bu türden çalışmalara, güvenliği zedelememek kaydıyla müsaade etmiştir. Samsun ve civar yerleşkelerde bulunan tütün tüccar ve üreticileri 21 Ağustos-23 Ağustos 1911 tarihinde Anadolu Tütün Kongresi adı altında bir etkinlik gerçekleştirilmiştir. Tütün tüccarı ve üreticisi olan Rum ve Müslümanların ortaklaşa düzenledikleri bu etkinlikte Reji İdaresinin haksız uygulamaları ele alınmış ve tütünden kazanç sağlayanların durumlarının iyileştirilmesi talep edilmiştir. Kongrede Mustafa Suphi de emekçinin haklarının savunulması yönünde bir konuşma yapmıştır. Kongre başarılı olduğundan Ekim 1911'de yinelenmiştir.⁸⁶ Samsun Reji İdaresi ise, kongrenin yapıldığı sene içinde Canik tütün çiftçisine daha fazla avans tahsis ederek bir "jest" yapmıştır.⁸⁷ Osmanlı Devleti ve Reji İdaresi arasında imzalanan 1883 tarihli anlaşma otuz sene sonra yani 4 Nisan 1913'de yenilenmiştir. Reji İdaresi bir kez daha 1914 yılından başlayarak on beş yıllığına Osmanlı tütünleri üzerinden kazanç sağlamaya devam edecektir. Bu defa yapılan anlaşmanın önceki yıllarda beliren aksaklıkları ve haksızlıkları giderecek şekilde düzenlendiği belirtilmektedir (Çamaş, 2006: 570).

Sonuç itibarıyla Samsun ve civarındaki yerleşkelerde XVIII. Yüzyıl sonlarından itibaren yaygınlaşan tütün tüketimi zamanla üretim aşamasına geçmiştir. Samsun'da gerçekleştirilen tütün üretimi uzun yıllar yöre ihtiyacını desteklemenin ötesine gidememiştir. Bu aşamada tütün üretimi ve ticareti ile uğraşan bir kesimin sosyal ekonomik yaşam standartları gelişmiştir. Böylelikle Samsun'da tütünden elde edilen sermaye birikimi ile birlikte yeni sermayedarlar sosyal sınıfta belirginlik kazanmıştır. Sermaye birikimine sahip bu kesimin yatırımlarını eğitime yönlendirdikleri (Büyük köyünde olduğu gibi) anlaşılmaktadır. Tütün üreticisi olan Hıristiyanlara ait eğitim binalarının artışı bunun bir göstergesidir. Müslüman tütün tüccarlarının da eğitim alanında bir takım çalışmaları tespit edilmektedir. Özellikle Samsuna bağlı Tekkeköy/Büyük köyü tütün geliri nedeniyle önemli oranda çocuklarını eğitime yönlendirmişlerdir. Bu yüzdendir ki Milli Mücadele yıllarına ait bir el yazması hatıratında "Büyük halkının tütün nedeniyle zengin oldukları ve okuryazar oranının bu yerleşkede bir hayli yüksek olduğu" vurgulanmaktadır. Yabancı sermayenin Samsun'da gerçekleştirdiği Samsun Reji Fabrikası ise, yöredeki tütün üretimini uluslararası borsaya taşımıştır. Üretim artış göstermiş ancak fiyatlar düşmeye başlamıştır. Fabrika, yöredeki tütün tüccarlarının eskiden olduğu gibi serbest ticaret yapmalarını engellemiştir. Böylelikle Samsun ve civarındaki tütün üreticisi ve tüccarı eski verimli gelirlerini elde edemez olmuşlardır. Fabrika yetkilileri ise, elde ettikleri önemli oranlardaki gelirlerinin bir kısmını şehrin fabrika lehine yapılaşmasında kaynak aktarımı şeklinde değerlendirmişlerdir. Fabrika'nın sermaye aktarımı sayesinde, 1883

⁸³ Aks-1 Seda Gazetesi, 27 Eylül 1324, sayı: 17.

⁸⁴ BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 2640, Gömlek No: 86, 30 N. 1326 (H.)

⁸⁵ <http://1mayis.info/kitap/1908-grevlerinden-1909-1-mayisina>

⁸⁶ Aks-1 Seda Gazetesi, 31 Temmuz 1327, sayı.394.; Aks-1 Seda Gazetesi, 7 Ağustos 1327, sayı: 397; Aks-1 Seda Gazetesi, 14 Ağustos 1327, sayı: 400; Aks-1 Seda Gazetesi, 21 Ağustos 1327, sayı: 403.

⁸⁷ BOA., Dahiliye İdare (DH.İD.), Dosya No: 95/-1, Gömlek No: 14, 7 S.1329 (H.)

sonrasında Samsun şehrinde pek çok kamu ve devlete ait yeni yapılar Osmanlı Karadeniz'inde bir mega kentin ortaya çıkışını sağlamıştır.

Tablo 1: "1857 senesinde Samsun'dan İstanbul'a Yollanan Tütün Miktarı ve Tütün Tüccarları"
[BOA., Anadolu Muhasebesi Tütün Defteri, Genel No: 4517, Özel No: 53, 1274 (H.)]

Samsun'dan İstanbul'a Tütün Gönderen Tüccarlar ve Tütün Miktarları (1857)			
Samsun'dan Gönderen	İstanbul'da Alan	Tütün Miktarı (Denk/Kalite)	Tütünün Kıyye Miktarı
Trabzonlu Hafız Efendi	Halil Efendi	12/4	1.074
Kayserili Hacı Hatun oğlu Hacı Agop	Hatun	2/4	?
Hacı Ahmet Paşa Müdür-ü Umumi Ali Bey	İstanbul	2/4	?
Göreye	Kosyatos	1/6	?
Güşen	Halil Efendi	11/9	?
Uzkuur oğlu Etnas	Bandalaki	16/10	1.435
Kayserili Simidisi oğlu Karabet	Kirkor	1/10	34
Demirci oğlu Mıgırdıç	Mustafa Efendi	14/14	1.297
Hacı Agop	Tatyos	50/14	4.705
Hacı Ali Efendi-Mustafa Efendi	Hüseyin Efendi	12/16	1.105
Mevlevi Hüseyin Tahsin Efendi	İstanbul	?/17	140
Uzkuur oğlu Atnas	Bandalaki	12/17	1.096
Niksarlı Mustafa Salih Ağa	Hurşit Efendi	12/18	1.048
Boyacı oğlu Hralambo	Atkil	13/18	1.284
Türk oğlu Mustafa Efendi	Hacı Halil Ağa	12/18	1.018
Mahir Efendi	İstanbul	3/19	195
Hacı Aya	Raşit Efendi	5/22	455
Hacı Bekir oğlu Seyid Ağa	Hüseyin Ağa	20/22	2.011
Türk oğlu Mustafa Efendi	Hacı Halil Ağa	4/22	310
Türk oğlu Mustafa Efendi	Hasan Efendi	4/22	337
Türk oğlu Mustafa Efendi	Hasan Efendi	8/22	690
Hacıköylü Arakin	Kiryon	?/27	1.284
...	...	118/28	10.688
Kölezade Süleyman Efendi	Hasan Efendi	13/28	1.265
Hacı Efendizade Mustafa Efendi	İsmail Efendi	8/29	711
Millet Başı Hacı Agop	Banic	25/30	2.343
Güye	Tatyos	6/31	552
Güye	Dimitdaki	6/31	561

KAYNAKÇA

- ÇAMAŞ Necdet (2006). "Tütün Üretimi, Yaprak Tütün Ticareti ve Sigara Sanayinin Samsunun Tarımsal ve Sosyo-Ekonomik Yaşamı Üzerindeki Rollerini", *Geçmişten Geleceğe Samsun*, Samsun Büyükşehir Belediyesi, s. 565-584.
- DIĞIROĞLU, Filiz (2007). *Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterek'ül Menfa Reji Şirketi, Trabzon Reji İdaresi (1883-1914)*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşivi ve Araştırma Merkezi Yayınları.
- ERLER, Mehmet Yavuz (2009). "The Economy of the Ottoman Black-Sea in the XIXth century (XIX. Yüzyıl Boyunca Osmanlı Karadeniz'inde Ekonomi)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research)*, Volume: 2, Issue:7, s. 119-127.
- ERLER, Mehmet Yavuz (2009). "Osmanlı Nüfus Kayıtlarına Dair Alternatif Bir Kaynak: Defter-i Liva-yı Canik (1837)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research)*, Volume: 2/8, Summer, s. 169-190.
- KIRAY, Emine (1993). *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- SHAW, S. J. (1983a). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye I. Cilt*, İstanbul: E-Yayınları.
- SHAW, S. J. (1983b). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye II. Cilt*, İstanbul: E-Yayınları.
- ÜNAL, Metin (2003). "Tütünün Dört Yüz Yılı", *Tütün Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi Yayınları, s.17-33.
- VEINSTEIN, G. (1993). *Selanik (1850-1918)*, Çeviren: Cüneyt Akalın. İstanbul: İletişim Yayınları.
- YILMAZ, Fehmi (2003). "Tütün Üzerine Düşünceler", *Tütün Kitabı*, ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi Yayınları, s. 3-17.

ARŞİV BELGELERİ

- BOA., Cevdet İktisat (C.İKTS.), Dosya No: 3, Gömlek No: 141, 28 C. 1181 (H.).
- BOA., Cevdet Maliye (C.ML.), Dosya No: 675, Gömlek No: 27687, 11 Za. 1203 (H.).
- BOA., Maliyeden Müdevver Defter (MAD.d.), Defter No: 9680, 1251 (H.).
- BOA., Cevdet Maliye (C.ML.), Dosya No: 627, Gömlek No: 25794, 29 Z. 1255 (H.).
- BOA., A.MKT.MHM., Dosya No: 11, Gömlek No: 31, 3 R. 1265 (H.).
- BOA., A.MKT.UM., Dosya No: 36, Gömlek No: 54, 29 Z. 1266 (H.).
- BOA., MA.d., No: 9680, s. 26-27, 1268 (H.).
- BOA., Hariciye Mektubi (HR.MKT.), Dosya No: 51, Gömlek No: 80, 1269 (H.).
- BOA., A.MKT.UM., Dosya No: 196, Gömlek No: 50, 4. N. 1271 (H.).
- BOA., Anadolu Muhasebesi Tütün Defteri, Genel No: 4517, Özel No: 53, 1274 (H.).
- BOA., İrade Meclis-i Vala (İ.MVL.), Nr. 21900, 1279 (H.).
- BOA., Sadaret, Mektubi Mühime (A.MKT.MHM.), Dosya No: 364, Gömlek No: 18, 1283 (H.).
- BOA., İrade Dahiliye, Nr. 13988, 1285 (H.).
- BOA., A.MKT. MHM., Dosya No: 417, Gömlek No: 39, 4 Ca. 1285 (H.);
- BOA., İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD.), Dosya No: 17, Gömlek No: 728, 16 Ş. 1286 (H.).
- BOA., Y.A.HUS., Dosya No: 175, Gömlek No: 60, 4 S. 1301 (H.).
- BOA., A.MKT.MHM., Dosya No: 487, Gömlek No: 29/-2, 21.Ca.1302 (H.).
- BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1462, Gömlek No: 71, 31 Teşrin-i Evvel 1302 (R.).
- BOA., İrade Dahiliye, Dosya No: 1022, Gömlek No: 80604, 20 Şubat 1302 (R.).
- BOA., İrade Dahiliye (İ.DH.), Dosya No: 1022, Gömlek No: 80604, 20 Şubat 1302 (R.).
- BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1411, Gömlek No: 74, Mart 1303 (R.).
- BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1410, Gömlek No: 55, 1303 (R.).
- BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1356, Gömlek No: 118, 2 L. 1303 (H.).
- BOA., Meclis-i Vükela (M.V.), Dosya No: 7, Gömlek No: 90, 17 Ca. 1303 (H.).
- BOA., Meclis-i Vükela (M.V.), Dosya No: 10, Gömlek No: 67, 13 N. 1303 (H.).
- BOA., Meclis-i Vükela (M.V.), Dosya No: 7, Gömlek No: 40, 18 R. 1303 (H.).
- BOA., Y.PRK.MD., Dosya No: 6, Gömlek No: 55, 2 Mayıs 1303 (R.).
- BOA., İrade Dahiliye (İ.DH.), Dosya No: 1055, Gömlek No: 82827, 1 Teşrin-i Sani 1303 (R.).
- BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1387, Gömlek No: 128, 01.R.1304 (H.).
- BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1414, Gömlek No: 71, 26 B. 1304. (H.)
- BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1423, Gömlek No: 28, 06.N.1304 (H.).
- BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1408, Gömlek No: 35, 05.B.1304 (H.).
- BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1411, Gömlek No: 24, 15 Recep 1304 (H.).
- BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1378, Gömlek No: 118, 19 S. 1304 (H.).
- BOA., İrade Dahiliye (İ.DH.), Dosya No: 1023, Gömlek No: 80689, 10 C. 1304 (H.).
- BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1425, Gömlek No: 93, 22 N. 1304 (H.).
- BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1810, Gömlek No: 89, 9.B.1308 (H.).
- BOA., Y.EE..., Dosya No: 109, Gömlek No: 21, 10 Ca. 1308 (H.).
- BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1947, Gömlek No: 23, 13 L. 1309 (H.);
- BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MT.), Dosya No: 1984, Gömlek No: 75, 15 M. 1310 (H.).
- BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 2028, Gömlek No: 68, 16 Ca. 1310 (H.);
- BOA., Dahiliye Mektubi (DH. MKT.), Dosya No: 269, Gömlek No: 27, 5 S. 1312 (H.).
- BOA., İ.TKS., Dosya No: 4, Gömlek No: 1312/B-04, 10 B. 1312 (H.);
- BOA., İ.TKS., Dosya No:4, Gömlek No: 1312.Ş.6., 24 Ş. 1312 (H.).

- BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 375, Gömlek No: 39, 20 Za.1312 (H.).
BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 2475, Gömlek No: 96, 2 M. 1319 (H.).
BOA., ZB., Dosya No: 63, Gömlek No: 36, 3 N. 1319 (H.).
BOA., İ.ML., Dosya No: 75, ölmek No: 1325/S-30, 19 S. 1325 (H.).
BOA., İ.ML., Dosya No: 75, Gömlek No: 1325/S-30, 19 S. 1325 (H.).
BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 2625, Gömlek No: 31, 11 N. 1326 (H.);
BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 2635, Gömlek No: 98, 25 N. 1326 (H.);
BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 2640, Gömlek No: 85, 30 N. 1326 (H.).
BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 2640, Gömlek No: 86, 30 N. 1326 (H.).
BOA., Dahiliye İdare (DH.İD.), Dosya No: 95/-1, Gömlek No: 14, 7 S.1329 (H.).
BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1446, Gömlek No: 109, 1 Eylül 303 (R.).
BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1538, Gömlek No: 62, 10 Mayıs 303 (R.).
BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1410, Gömlek No: 55, 303 (R.).
BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 1435, Gömlek No: 118, 303 (R.).
BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya Nr. 1410, Gömlek No: 55, 303 (R.).
BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya Nr. 1584, Gömlek No: 3, 28 Kanun-u Evvel 304 (R.).
BOA., Yıldız Mütenevvia (Y.MTV.), Dosya No: 50, Gömlek No: 61, 19 Mayıs 307 (R.).
BOA., İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD.), Dosya No: 115, Gömlek No: 6925, 9 Şubat 307 (R.).
BOA., Dahiliye Mektubi (DH.MKT.), Dosya No: 2157, Gömlek No: 40, 316 (R.).
BOA., HR.TO., Dosya No:101, Gömlek No: 7, 19.2.1863.
Araound The Black Sea, The Country Life Pres, Garden City, New-York, 1910, s. 15.
Samsun Ticaret Odası Rehberi, 1339 R
Aks-ı Seda Gazetesi, 27 Eylül 1324, sayı: 17.
Aks-ı Seda Gazetesi, 9 Eylül 1324, sayı:12.
Aks-ı Seda Gazetesi, 23 Eylül 1324, sayı:16.
Aks-ı Seda Gazetesi, 27 Eylül 1324, sayı: 17.
Aks-ı Seda Gazetesi, 31 Temmuz 1327, sayı.394.; Aks-ı Seda Gazetesi, 7 Ağustos 1327, sayı: 397;
Aks-ı Seda Gazetesi, 14 Ağustos 1327, sayı: 400; Aks-ı Seda Gazetesi, 21 Ağustos 1327, sayı: 403.